

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. М. ЗУБАР (Киш)

Про так звану Боспорську війну

1978—1979 рр. під час розкопок Палацової церкви у м. Преславі (Болгарія) було знайдено мармурову колону з латинським написом, де є відомості про Боспорську війну, в якій брав участь дидікант, ім'я якого, на жаль, не збереглося¹. Наведемо переклад цієї пам'ятки: "...У І Італійському легіоні Александріана відбув військову службу як бенефіціарій консуляра і корнікулярій прокуратора (римські військові посадові особи. — В. 3.). Оскільки, як молодий воїн, що йде на Боспорську війну, дав обітницю і за допомогою божества був врятований від багатьох небезпек у землях варварів, він заслужено виконав обітницю"².

Аналіз цього напису показав, що незадовго до 193 р. боспорські війська разом із військовослужбовцями І італійського легіону здійснили операції проти варварів десь на території Боспорського царства або на його кордонах, названі у наведеному епіграфічному джерелі Боспорською війною (*bello Bosporano*)³. Причому римські війська у Східний Крим було перекинуто з Херсонеса та Харакса, де основою вексіяції на той час були саме військовослужбовці цього військового з'єднання⁴. Виходячи з того, що після римсько-боспорської війни 45—49 рр. на Бос-порі численних римських контингентів не було, можна зробити висновок, що участь солдатів І Італійського легіону в бойових діях у Східному Криму була зумовлена якимись надзвичайними обставинами⁵. А це було неможливо без розпорядження або ініціативи воєнної адміністрації провінцій Нижня Мезія, під командуванням якої перебували римські гарнізони Херсонеса та Харакса⁶. Не буде великим перебільшенням також припустити, що участь солдатів І Італійського легіону в бойових діях на Боспорі була пов'язана з римською політикою в Північному Причорномор'ї, адже ні про яке римсько-боспорське військове протистояння за часів правління царя Савромата I (174/175 - 210/211 рр.) не може бути мови. Тому виникає питання, що мав на увазі під Боспорською війною військовослужбовець І Італійського легіону, коли за обітницею приніс жертву божеству, сповіщаючи про це в написі.

Якщо звернутися до воєнно-політичної обстановки, то стане ясно, що наприкінці II ст. Таврика стала ареною нового пересування воїновничих варварів, в яких, поза будь-яким сумнівом, слід бачити атанів, що прийшли сюди зі Сходу⁷. Саме в цей час з-за Дону починається міграція на Захід другої хвилі аланських племен⁸.

Сарматська експансія, яка була зумовлена особливостями їх господарського укладу⁹, захопила не тільки степову зону Північного Причорномор'я та Крим, але й Дністер-Прутське межиріччя та Буджанський степ¹⁰. Внаслідок цього алани безпосередньо вийшли до кордонів Римської імперії¹¹, що спричинило низку заходів римської адміністрації по укріпленню дунайського лімесу * після Маркоманнських війн. Саме міграції варварських племен на кордонах імперії наприкінці II ст. призвели до реорганізації системи охорони кордону, що зумовило передислокацію деяких римських військових підрозділів на нові місця¹².

Система укріплень на кордонах Римській імперії.

Виходячи з результатів археологічних досліджень, які проводилися на пізньоскіфських поселеннях Криму, саме цим часом слід датувати загибель пізньої Скіфії¹³. Наприкінці II — у першій пол. III ст. в Неаполі Скіфському відсутні оборонні мури, фіксується хаотичне розташування примітивних будівельних комплексів, руйнування та багато людських кістяків на території житлових кварталів¹⁴. Вірогідно, до цього часу слід віднести й розкопане на території Неаполя Скіфського так зване поховання аланського воєначальника, яке датується не першою пол. II ст., як вважала Т. М. Висотська, а значно ширше, всім II ст.¹⁵ Топографія могильників та поселень перших століть нової ери свідчить, що в другій половині II ст. мала місце міграція населення з Центрального Криму в Південно-Західну Таврику, на південь від р. Альми¹⁶. Мабуть, пересування атанських племен відбулося й на житті пізньоскіфського населення, що мешкало в передгірських районах, між Неаполем Скіфським та Феодосією. Незважаючи на те, що пам'ятники цього району досліджені ще недостатньо, все ж С. Г. Колтухов говорить про припинення життя на городищах цього району¹⁷. Причому цікаво, що на городищах, розташованих у глибинних районах, життя продовжувалося без будь-яких істотних змін. Це свідчить про прихід сюди саме кочових сармато-аланів, які просувалися по кордону степової та передгірської зон. Отже, можна зробити висновок, що в другій пол. — наприкінці II ст. під контролем аланів опинилася вся степова частина Криму й частково його передгір'я. Внаслідок цього нова хвиля сарматів, що прийшла сюди, вірогідно, через Перекопський перешийок, почала загрожувати Херсонесу та Боспору, що спричинило відповідні заходи, які повинні були нейтралізувати варварську загрозу.

Слід звернути особливу увагу на зміст боспорського напису часів прааління царя Савромата II, де говориться про те, що він "завоював сіраків і скіфів", а Таврику "приєднав за договором"¹⁸. Напис датується 193 р. і свідчить, що боспорський цар не просто переміг варварів, що траплялося й раніше¹⁹, а саме "завоював" їх. Це підтверджується і більш пізніми написами, де сина Савромата II — Тіберія Юлія Рескупоріда названо не тільки царем Боспору, але й тавро-скіфів²⁰. Отже, є підстави стверджувати, що за часів правління царя Савромата II було досягнуто вирішальних успіхів, які дозволили стабілізувати становище на західних кордонах Боспору.

Згадана епіграфічна пам'ятка дає можливість датувати Боспорську війну часом між 174/175 р., коли боспорський престол зайняв Савромат II, й 193 р. Однак зараз можна уточнити хронологічні межі цієї події. О. М. Зограф, аналізуючи монетну справу Боспору, дійшов висновку, що за часів правління Савромата II тут мала місце грошова реформа, пов'язана з необхідністю покриття зростаючих воєнних витрат боспорського царя, початок якої дослідник відносив до 186 р.²¹ Якщо О. М. Зограф вірно визначив нижню хронологічну межу цієї події, то завоювання сіраків та скіфів слід відносити до часу між 186 та 193 рр. та пов'язувати із заключним періодом правління імператора Коммода (180—192 рр.).

Особливу увагу необхідно звернути на слова розглянутого напису, де говориться, що Савромат II приєднав Таврику "за договором". Згадка про завоювання сіраків та скіфів унеможливорює припущення про те, що з варварами була укладена якась угода. Тому завоювання сіраків й скіфів та появу римського воєнного посту на городищі Алма-Кермен в Південно-Західному Криму, далеко за межами власної херсонеської території²², слід розглядати як наслідок узгоджених воєнних дій боспорських царів та римського військового командування у Тавриці. Для посилення боспорських військ, що брали участь у бойових діях проти варварів, з Херсонеса та Харакса на допомогу Савромату II було направлено певну кількість римських військовослужбовців І Італійського

легіону, про участь яких у Боспорській війні і свідчить латинський напис з м. Преслава.

В нумізматиці Боспору вже досить давно відомий один тип мідних монет, які, з огляду на їх вагу, карбували після початку грошової реформи Савромата II. На аверсі цих монет зображено бюст боспорського царя, а на реверсі — орел з вінком у дзьобі²⁵, символ грецької Нікі або римської Вікторії. Причому цікаво, що зображення орла з вінком дуже рідко зустрічається в боспорській нумізматиці. Це дозволяє пов'язати карбування зазначеної серії монет з якоюсь неординарною подією в історії Боспорської держави.

Як відомо, орел у греків був символом Зевса²⁴, а у римлян — Юпітера Капітолійського, головного божества Римської імперії, яке одночасно виступало покровителем римських військ та шанувалося в кожному воєнному таборі². Зображення орлів зберігалися в місцях дислокації римських військ разом з вітварями²⁶. Таким чином, участь у воєнних діях в Східному Криму, поряд з боспорськими військами, римських військовослужбовців та проримська політика Савромата II, який мав титул "друг цезаря та друг римлян"²⁷, дає можливість зробити висновок, що цю серію монет було викарбовано на відзначення завоювання сіраків і скіфів та приєднання Таврики "за договором" між 186 та 193 рр.²⁸ Зображення на аверсі бюста Савромата II та римського орла з вінком на реверсі добре узгоджується із спільними діями проти варварів.

Зараз більш-менш впевнено можна говорити про те, що під час переможних бойових дій проти варварів у Криму, а їх є всі підстави розглядати як нову хвилю аланів, контроль за частиною території "за договором" між римським військовим командуванням із штаб-квартирою в Херсонесі та Савроматом II було покладено на боспорських правителів. Під їх юрисдикцію потрапив Східний Крим, про що свідчить напис часів правління Рескупорида III (223 р.), знайдений у Старому Криму, а також деякі інші епиграфічні пам'ятки²⁹. Проаналізувавши наявні джерела, І. Т. Круглікова дійшла висновку, що за часів правління царя Савромата II та його найближчих наступників західний кордон Боспорської держави проходив десь біля Старого Криму і Феодосії³⁰. У зв'язку з цим слід звернути увагу на спостереження С. Г. Колтухова, який писав, що наприкінці II — у першій пол. III ст. на пізньоскіфських городищах цього району спостерігається певний підйом³¹. Безсумнівно, це явище слід пов'язувати з поліпшенням воєнно-політичної ситуації після перемоги Савромата II й римських військ над варварами та приєднання до Боспору саме східної частини Таврики.

Однак, як свідчать наявні джерела, це приєднання було суто номінальним. Адже аналіз топографії археологічних пам'яток на сільсько-господарській території європейського Боспору, проведений О. О. Масленниковим, підтверджує, що переважна більшість поселень з античним археологічним матеріалом наприкінці II — на початку III ст. знаходилася під захистом Узунларського оборонного валу та поблизу Феодосії³². А це, в свою чергу, нашоує на припущення, що бойові дії проти варварів під час Боспорської війни велися поза межами власно боспорської території і являли собою упереджуючий удар, метою якого була безпека сільськогосподарських територій від навал іззовні. Знахідки написів, де згадуються боспорські царі, в Судах та Старому Криму³³, мабуть, дозволяють говорити не тільки про перенесення кордону Боспорської держави у західному напрямі, а й припускати розміщення її військових гарнізонів у названих пунктах для воєнного контролю за територіями³⁴, що відійшли до боспорських правителів у Східному Криму "за договором".

Говорячи про розширення земель, які знаходилися під контролем Боспорської держави, слід звернути увагу на напис з присвятою на честь дружини римського імператора часів правління Савромата II, який було

знайдено у 1907 р. в с. Фрунзенському (колишній Партеніт) на Південному березі Криму³⁵. На місці знахідки напису були зафіксовані сліди поселення перших століть н. е. та три іудейських надгробки II—III ст.³⁶ Напис періоду правління царя Савромата II і особливо іудейські надгробки, знахідки яких для цього часу найбільш характерні для території Боспорської держави³⁷, дозволяють припускати, що її правителі контролювали всю берегову смугу Південно-Східного Криму, а на території сучасного с. Фрунзенського вихідцями з Боспору було засноване поселення. Можливо, цей район взяла під контроль боспорська адміністрація в зв'язку з комплексом заходів, спрямованих на боротьбу з тратами в Чорному морі за часів правління царя Савромата II, про що теж сповіщає боспорський напис³⁸.

Південна частина Таврики і значний район в південно-західній її частині, північним рубежем якого була р. Альма, а східним - район сучасного с. Фрунзенського, або Алушти³⁹, потрапив під контроль римської воєнної адміністрації. Під її командуванням знаходилися вексиларії Херсонеса та Харакса. Цим, вірогідно, пояснюється і поява римського воєнного посту на городищі Алма-Кермен та, мабуть, на Усть-Альмінському городищі в Південно-Західному Криму⁴⁰. Попередньо сказане підтверджується й тим, що саме у другій пол. II — першій пол. III ст. в Південно-Західній Тавриці спостерігається процес збільшення населення, яке було втягнуте в різнобічні зв'язки з Херсонесом. Дуже показово, що кордон масового поширення античних речей проходив саме по р. Атьмі, в межах територій, які перебували під захистом римських збройних сил⁴¹.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що між 186 і 193 рр. боспорський цар Савромат II та римське командування в Тавриці здійснили великомасштабну воєнну акцію проти варварів, які загрожували античним центрам регіону. Цю акцію в написі з м. Преслава названо Боспорською війною. Внаслідок скоординованих дій гад контроль боспорського царя та римської адміністрації потрапили значні райони в Південно-Західному та Східному Криму, які стали своєрідним буфером між варварами, з одного боку, і Херсонесом та Боспорською державою — з іншого. Узгодженість дій і участь у них римських військ переконає, що їх було здійснено в руслі глобальної політики Риму часів правління імператора Коммода, спрямованої на стабілізацію становища на кордонах імперії після Маркоманнських війн. Але, якщо на дунайському кордоні Римської держави мали місце заходи по укріпленню лімесу, то в Тавриці боспорський цар Савромат II, Херсонес та римські війська здійснили наступальні операції проти варварів. Саме це привело до стабілізації воєнно-політичної обстановки в регіоні не тільки наприкінці II ст., ате й протягом значної частини першої половини III ст. Головні напрями римської політики адміністрації Коммода по зміцненню зв'язків з античними державами Північного Причорномор'я було продовжено й за часів правління наступного римського імператора — Септімія Севера (193—211 рр.)⁴², що є яскравим свідченням зрослої ролі регіону в зовнішній політиці Римської імперії на зламі II—III ст. Отже, завдяки знайденому при розкопках в м. Преславі новому латинському напису відкрито ще одну, до цього часу невідому, сторінку стародавньої історії Півдня сучасної території України.

¹ О в ч а р о в Д., О в ч а р о в Н. Мраморная колонна III ст. с надписью на латинском языке из Преслава // Тгасіа. - 1988. - № 8. С. 122-129.

² З у б а р В. М. Новий латинський напис з Болгарії I деякі питання історії Гаврики // Археологія. - 1991. - № 1. - С. 118; S a r n o w s k i Г. Barbarium und bellum Bosporanum in einer Inschrift aus Preslav // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. - 1991. - Band. 87. - S. 139.

³ З у б а р В. М. Септимий Север и Северное Причерноморье // Вестник древней истории (далі - ВДИ). - 1991. № 4. - С. 36; Z u b a г V. M. The Nord Pontic Area

- and Septimius Severus // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2, 2. - Leiden, 1995. - P. 182-250; S a g n o w s k i T. Op. cit. - S. 137-144.
- ⁴ З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 118-127.
- ⁵ Там же. - С. 123-124.
- ⁶ З у б а р В. М. Про римську військову організацію у Таврипі в другій половині II ст. // *Укр. іст. журн.* - 1992. - № 6. - С. 57-63.
- ⁷ Ш у л ь ц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // *Материалы и исследования по археологии СССР (далі МИА)*. - 1971. -Т. 177. - С. 140-141; П у з д р о в с ь к и й О. Є. Сармати в Неаполі Скіфському // *Археологія*. - 1989. № 3. - С. 39.
- ⁸ С к р и п к и н А. С. Нижнее Поволжье в первые века н. э. - Саратов, 1984. С. 101-103; С к р и п к и н А. С. Азиатская Сарматия. - Саратов, 1990. - С. 223.
- ⁹ Доклад, див.: С к р и п к и н А. С. Азиатская Сарматия. - С. 193.
- ¹⁰ Г у д к о в а А. В., Ф о к е е в М. М. Земледельцы и кочевники в Низовьях Дуная I-V вв. — К., 1984. С. 87; К о с т е н к о В. И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э. - IV в. н. э. -Днепропетровск, 1986. - С. 69; Г р о с у В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днепровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1990. - С. 98; Я ц е н к о С. А. Основные волны новых элементов костюма в Сарматии и политические события I в. до н. э. - III в. н. э. Происхождения стшия "клайзоне" // *Петербургский археологический вестник*. — 1993. - № 4. - С. 101.
- ¹¹ В д д а у А. Н. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok // *Antaeus*. 1989. -Bd. 17-18. -S. 206-208.
- ¹² О л і в а P. Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire. - Prague, 1962. - P. 299-306; Fitz A military History of Pannonia from the Marcomarm War 10 the Death of Alexander Severus (180-235) // *Acta Drgaeologica Hungarica*. 1962. - Т. 14. Fase. 12. P. 73. 77; К о л о с о в с к а я Ю. К. Паннония в I-II вв. н. э. - М., 1973. - С. 225 229; S a g n o w s k i T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Pynocnym wybrzeiu mor/a Czarnego. -Warszawa, 1988. -S. 144.
- ¹³ З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 125—126; П у з д р о в с ь к и й О. Є. Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е. - III ст. н. е. // *Археологія*. 1992. NO 2. С. 131-132.
- ¹⁴ П у з д р о в с ь к и й О. Є. Сармати... О. 38, 39. Неопубліковані дані по Неаполі мені були люб'язно надані Ю. П. Зайцевим, якому висловлюю ширю подяку.
- ¹⁵ З у б а р В. М., С и м о н е н к о А. В. О снаряжении боевых коней в первые века н. э. на территории Северного Причерноморья // *Вооружение скифов и сарматов*, К., 1984. - С. 148-154. Пор.: В ы с о т с к а я Т. Н. Неаполь столица государства поздних скифов. - К., 1979. - С. 202-203.
- ¹⁶ З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 125-126; З у б а р В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. - К., 1994, - С. 113-116.
- ¹⁷ К о л т у х о в С. Г. Пізньоскіфські поселення східної частини Передгірського Криму // *Археологія*. - 1991. - № 4. - С. 88.
- ¹⁸ Корпус боспорскіх надписей (далі - КБН). - М. -Л., 1965. № 1237.
- ¹⁹ Там же. - № 32, 33.
- ²⁰ Там же. -N» 1008.
- ²¹ З о г р а ф А. Н. Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II // *ВДИ*. - 1938. - № 2(3). - С. 303-305; Пор.: К а р ы ш к о в с к и П. О. Ольвия и Боспор по нумизматическим данным // *Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г.* - Одесса, 1964. С. 144.
- ²² З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 122-123.
- ²³ З о г р а ф А. Н. Реформа денежного обращения... - С. 289; З о т р а ф А. Н. Античные монеты // *МИА*. 1951. — Т. 16. - С. 204; А н о х и н В. А. Монетное дело Боспора. - К., 1986. -С. 116, 165, № 618-618а.
- ²⁴ К а т а р о в Е. Г. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. - СПб. ^1913. -С. 270-273.
- ²⁵ Tас. Ann.. II, 17; D o m a s z e w s k i A. Die Religion des rumischen Heeres // *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. - 1895. -Jahr. 14. S. 10, 12. laf. XLVIII, 14; XLIX, 2; К о р о б к о в Д. Ю. Сюжеты трех светильников и'; Херсонеса и религиозно-государственная символика римского времени // *Херсонес в античном мiре. Историко-археологический аспект*. -Тезисы докладов. - Севастополь, 1997. С. 59.
- ²⁶ "Tас. Ann., I, 39.
- ²⁷ КБН. -№ 52, 53, 63, 74, 77, 955, 1049, 1119, 1134, 1135, 1237, 1277.
- ²⁸ Пор.: З о г р а ф А. Н. Реформа денежного обращения... - С. 289.
- ²⁹ КБН. - № 953; С а п р и к і н С. Ю., Б а р а н о в І. А. Грецький напис із Су дака // *Археологія*. - 1995. - № 2. -С. 137 140.
- ³⁰ К р у г л и к о в а И. Т. Боспор в позднеантичное время. М., 1966. - С. 10, 11.
- ³¹ К о л т у х о в С. Г. Назв, праця. - С. 88.
- ³² М а с л е н н і к о в О. О. інволюція сільської території Європейського Боспору /, // *Археологія*. - 1992. - № 2. - С. 82 83; М а с л е н н і к о в А. А. Сельская территория Боспора (система расселения и этно социальный состав). - Автореф. лис... докт. ист. наук. - М., 1993. - С. 22-23.
- ³³ І. І. Крутлікова вважала, що на місці Старого Криму знаходилися або античний Біон, або Нароста. Докл. лив.: К р у г л и к о в а И. Т. Указ. соч. — С. 11.
- ³⁴ Г а й д у к е и ч В. Ф. Вое поре кое царство. М. - Л., 1949. С. 338.

- ³⁵ КБН. - № 955; Сапрыкин С. Ю. Из эпиграфики Горгииппии // ВДИ. - 1986. - № 1. - С. 71.
- ³⁶ Хвольсон Д. А. Сборник еврейских надписей. - СПб., 1884. - С. 140; Махнёва О. О. Нове античне поселення у селищі Фрунзенське // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. - К., 1972. - С. 150-151.
- ³⁷ Данишин Д. Й. Фанагорийская община иудеев // ВДИ. - 1993. - № 1. С. 59.
- ³⁸ КБН. - № 1237.
- ³⁹ Зубарь В. М. Про римську військову організацію... С. 60.
- ⁴⁰ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. - С. 69-74.
- ⁴¹ Сорочан С. Б. Экономические связи Херсонеса со скифо-сарматским населением Крыма в I в. до н. э. - V в. н. э. // Античные государства и варварские мир. - Орджоникидзе, 198]. - С. 28-29; Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи активных городов Северного Причерноморья (на материалах Херсонеса). Харьков, 1989. - С. 80-89; Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху. (Экономика и социальные отношения). - К., 1993. - С. 55-56, рис. 31.
- ⁴² Докл. див.: Зубарь В. М. Септимий Север... - С. 34-44; Заг В. М. Орсит. - Р. 182-250; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. - К., 1998. - С. 107-141.